

משלבים בעברית וזיקת הספרות לטיפוח הכשירות המשלבית

טליה דיתשי-ברק* ומירי יוסוב-שלום**

<https://doi.org/10.54301/ZVGG1226>

ישנם מודלים רבים לגורמים הנסיבתיים-החברתיים-התקשורתיים המשפיעים על בחירת המשלב – הן באשר למספרם, הן באשר למיונם. נסקור את ארבעת הגורמים העיקריים הנמצאים במרבית המודלים. חשוב לציין שגורמים אלו נתונים לשינויים בהתאם לצורכי התקשורת ויש ביניהם השפעת גומלין (שראל, 1993).

מילות מפתח: משלב; כשירות משלבית; ספרות ישראלית; עברית תקנית; עברית תקינה

1. **תחום השיח:** נושא או תוכנו של השיח – מתחומים יום-יומיים נדושים ועד תחומים מקצועיים סגוליים (ספציפיים); וכן מטרת השיח (לדוגמה: למסור מידע, לשכנע, ללמד וכו') התלויה במידה רבה בסוגה.
2. **האופנות** (דיבור או כתיבה) **וערוץ התקשורת** (המדיום) – האמצעי שדרכו עובר השיח ושקובע את אופיו, דוגמת מאמר בעיתון, הרצאה בכנס מדעי, שיחה פנים מול פנים, שיחה בטלפון וכדומה.
3. **היחסים בין משתתפי השיח** – הבדלי מעמד חברתי, כלכלי או היררכי, יחסים אישיים, קרבה משפחתית, חברתית וכדומה.
4. **מידת הרשמיות (הפורמליות) של השיח** – היא פועל יוצא של כל הגורמים הנסיבתיים הקודמים, ובעיקר המדיום ומשתתפי השיח. הכוונה למעמד השיח – רשמי, בלתי רשמי ואף אינטימי, והוא מתייחס גם לזמן, למקום, להקשר ולאווירה שבה מתנהל השיח.

הלשון היא מערכת של סימנים מוסכמים ושל נורמות משותפות, ועם זאת יש בה גוונים וגוני גוונים – אישיים, קבוצתיים ותלויי נסיבות חברתיות ותרבותיות (ניר, 1976). אוריינות לשונית היא היכולת לשלוט בלשון על כל גוניה, להשתמש בה שימוש הולם בהקשרים מגוונים ולנתח במודע את מרכיביה. כדי לקדם את האוריינות הלשונית נדרשת היכרות פעילה עם השפה על כל גוניה, משלביה וסוגותיה – בדיבור ובכתיבה, בהקשרים תקשורתיים שונים ובשימושים דיסציפלינריים שונים (רביד, 1998). האוריינות הלשונית כוללת **כשירות לשונית דקדוקית** – שליטה במערכת הכללים הדקדוקיים לשם שימוש תקין בלשון ו**כשירות תקשורתית** – ידע על המשלבים השונים, על אמצעים שאינם מילוליים כמו שפת גוף, אינטונציה, על הכרת כללי השיח המקובלים, על ידע תרבותי, על מוסכמות נימוס ועוד. שילוב של שתיהן חיוניות לתקשורת לשונית יעילה וקבילה. ערך זה יעסוק במשלבים בעברית, בכשירות המשלבית ובזיקת הספרות לטיפוחה.

מיון המשלבים

השימוש במשלבים כרוך בנוהג חברתי, כלומר בנורמות לשוניות המתגבשות בעקבות השימוש הרווח בציבור והמכתיבות את הלשון הניטרלית. אך חשוב לציין שהנורמות שונות בציבורים שונים ובנסיבות שונות והן נוטות להשתנות במהלך הזמן. הרי לשון חיה וטבעית מתפתחת במשך הזמן ומתרחשים בה שינויים בעקבות תהליכים חברתיים-תרבותיים ופסיכולוגיים (שראל, 1993).

הגדרת המושג 'משלב'

המונח העברי 'משלב' בתחום הבלשנות החברתית הוא תרגום של Register מתחום המוזיקה המציין את אחד מגוניה של ההפקה הקולית (שראל, 1993). למונח 'משלב' הגדרות רבות בספרות המחקר, אך כל חוקרי הלשון רואים בו גוון לשוני המוגדר ביחס להקשר חברתי-תקשורתי. להלן ההגדרה הרחבה ל'משלב': אחד מגוני הלשון שהמוען, היינו הדובר או הכותב, בוחר מתוך המאגר הלשוני שלו בהתאם לנסיבות השיח, להקשר ולמטרתו (ניר, 1976; ניר-שגיב ואחרים, 2008 ועוד).

* ד"ר טליה דיתשי-ברק, מרצה בהתמחויות בעברית (שפת אם ושפה שנייה) במכללת קיי. תחומי מחקרה: לשון המקרא, לשון המשנה ועברית כשפה שנייה לדוברי ערבית.

** ד"ר מירי יוסוב-שלום, מרצה בהתמחות בספרות ומדריכה פדגוגית במסלול על-יסודי במכללת קיי. תחומי מחקרה: ספרות עממית, הומור יהודי וספרות ילדים.

המותאם להם ולנסיבות השיח. באופן זה נוצרת תחושה של אותנטיות וקרבה לגיבורים (שלזינגר, 2002).

כמו כן מצויה שפת כלאיים, 'לשון ביניים', לשון דבורה-כתובה, כלומר שילוב בין לשון הדיבור ולשון הכתב בעיקר בתקשורת המקוונת: בתגובות (טוקבקים), בשיחות (צ'טים), בפורומים, בבלוגים וכדומה, אך גם במבעים שהוכנו מראש בכתב וביטויים הסופי הוא בעל פה, כמו נאום, הרצאה או דברי קריינות, ולהפך – מבעים בעל פה שהוקלטו ואחר כך הועלו על הכתב.

האפיונים הלשוניים של המשלב

לכל שיח יש אפיונים לשוניים ייחודיים בהתאם למשלב שהוא משתייך אליו. ההבדלים הלשוניים בין המשלבים עשויים לבוא לידי ביטוי מכל תחומי הלשון: אוצר המילים והביטויים, הדקדוק וצורת המילים, התחביר וסדר המילים, ההגייה (בטקסט דבור) והכתיב (בטקסט כתוב) (מוצ'ניק, 2022). אך ההבדלים בין המשלבים בולטים בעיקר בצד המילוני והתחבירי. ההבדלים השכיחים ביותר (ניר, 1976) והממלאים את התפקיד המרכזי בהעלאת המשלב או בהנמכתו הם מתחום אוצר המילים והביטויים. יש להדגיש שוב שהקביעה מבוססת על שיפוטו של דובר ילידי בזמן הנתון ביחס ללשון התקינה, הניטרלית והלא מסומנת (שלזינגר, 2002).

כשירות משלבת

ממד מרכזי של הכשירות התקשורתית הוא הכשירות המשלבת, כלומר יכולת ההתאמה של מאפייני הלשון לצרכים התקשורתיים ולהקשר הנסיבתי (בלום-קולקה וחמו, 2010; ניר, 1976). אומנם הכשירות התקשורתית הכוללת גם את הכשירות המשלבת נרכשת כבר בגיל הילדות – בבית ובסביבה (רגב, 1992), אך היא אינה מספקת ונדרשת התערבות יזומה בבתי הספר. לפי מחקרם של ניר־שגיב ואחרים (2008) נמצא שהיכולת לשנות משלב לשוני בצורה הולמת מתפתחת עם הגיל ומספר שנות הלימוד, והיא תלויה ברכישת ידע לימודי, בהתפתחות קוגניטיבית ובהתפתחות האוריינות הלשונית. אלו יכולות המתפתחות לאורך שנות ההתבגרות, ועם העלייה בגיל ובשנות הלימוד עולה גם השימוש במשלב גבוה והוא רב יותר בטקסטים כתובים, בעיקר בטקסטים עיוניים.

לכן על בתי הספר לטפח את הכשירות הלשונית של תלמידיו – הן **הדקדוקית** הן **התקשורתית-חברתית**. לשם כך על בית הספר לפעול בהכוונת התלמיד **להכיר** את המשלבים המשמשים בנסיבות השונות, **להבחין** ביניהם **ולהשתמש** בהם לפי הצורך – הן כמביע הן כקולט (ניר, 1976; רגב, 1992). כמובן יש להיות ערניים לשינויים בתחום המשלבים ולעדכן את ההוראה בהתאם (רגב, 1992).

לשון ניטרלית היא **לשון תקינה** – "לשון טובה ומוקפדת – ללא שגיאות, אך לא דווקא בעקבות היצמדות מכוונת לכללים ולהחלטות, והיא בעיקרה **לשון תקינה** – על פי **התקן** (נורמה) שנקבע בתחומים שונים: כתיב, פיסוק, הגייה, נטיית הצורות, מינוח וכדומה" (**עברית תקינה ועברית תקינה**, אתר האקדמיה ללשון העברית). הלשון התקינה ניטרלית בעיקרה ונחשבת לשון מופת ומודל לחיקוי. היא נלמדת (כשפת אם וכשפה נוספת) בבתי הספר, היא מקובלת בפי מרצים, קריינים, בספרים, בכתבי עת וכדומה. ביטויה המובהק בעיקר בכתיבה ולא בדיבור (ניר, 1976).

נורמות אלו מסייעות לסווג את הלשון למשלבים ולגבש משלב מקובל כרמה נורמטיבית, סטנדרטית – תקינה וקבילה בזמן הנתון. כמו כן יש לזכור שהנורמות לעברית תקינה לא השתנו באותו קצב שבו השתנתה ומשתנה הלשון העברית. אומנם לא ניתן להימנע מקביעת נורמות ללשון, אך יש להתחשב בשינויים הטבעיים החלים בלשון ימינו ולאמץ שינויים שהתקבלו בקרב הדוברים. אפילו האקדמיה ללשון העברית מנסה לאזן בין נורמות הלשון הכתובה וכללי הדקדוק לבין השימוש הסטנדרטי של הדוברים בימינו.

המשלבים נתונים במעין סולם ובו שלוש רמות ראשיות:

1. **בראשו**: המשלב הגבוה – הלשון הספרותית, המליצית, הפיוטית.
2. **באמצעו**: המשלב הבינוני, הסטנדרטי, הניטרלי והלא מסומן – הלשון התקינה והקבילה הנהוגה בנסיבות הרשמיות בזמן הנתון.
3. **בתחתיתו**: המשלב הנמוך – הלשון 'ההמונית', בעיקר הדבורה (שראל, 1990). המשלב הגבוה והמשלב הנמוך מסומנים, ובמקרים רבים יש התייחסות אליהם במילונים, דוגמת ספרותי, מליצי, ארכאי – לציון הגבוה; דיבורי, עממי, עגה (סלנג) – לציון הנמוך.

עירוב משלבים ולשון ביניים

ההבחנה ביו המשלבים אינה תמיד חד־משמעית ואובייקטיבית, הן בשל השינויים הטכנולוגיים, הן בשל השינויים החברתיים המתמידים. אלו משפיעים רבות בתחום משלבי הלשון ובתחום התפקוד במשלבי הלשון (מוצ'ניק, 2022).

לעיתים גם מצויות חריגות מכוונות מהמשלב המקובל או עירוב מכוון של משלבים מנוגדים. עירוב זה נועד לצורכי הומור, לעג ואירוניה, והוא בולט בייחוד בלשון הספורט, בפרסומות, בלשון הסטירה הפוליטית, במדורי הרכילות ובמצחקים (מופעי סטנד־אפ) (מוצ'ניק, 2022). עירוב משלבים נמצא גם בספרות. הטקסט הספרותי מורכב מסוגי שיח שונים הנתונים במשלבים שונים: לשון הסיפר, היינו לשונו של הסופר, ולשון הדיבר, היינו לשון הדיאלוגים. לשון הדיבר מושמת בפי הדמויות במשלב

טיפוח הכשירות המשלבית

הַפְּשִׁיִּים הַלְשׁוֹנִיִּים הַמְטוֹפְחִים בַּמְסַגֵּר לִימוּד הָעֵבְרִית מְשִׁמְשִׁים אֶת הַלּוּמֵד בְּכָל מִקְצוּעוֹת הַלִּימוּד הַמִּלּוּלִיִּים. "אך טיפוח האוריינות הלשונית ובכללה גם המשלבית אינו יכול להישאר נחלתם הבלעדית של המורים לעברית" (שיניאק, 2013, 229). לשם שינוי מערכתי בעניין זה פותחה, למשל, התוכנית שלהב"ת (שילוב הבנה והבעה בכתב ובעל פה בתחומי הדעת), תוכנית הפורצת את גבולות השיעורים המיועדים להוראת העברית ומציעה התמקדות בשפה גם ככלי ללימוד המקצועות האחרים (שם).

לשם כך כלל המורים נדרשים למומנויות לשון גבוהות הן בדיבורם הן בכתיבתם. לפי דוח מקינזי שפת המורה ומידת האוריינות שלו משפיעות על הישגי התלמידים יותר מכל פרמטר אחר הניתן למדידה (ברבר ומורשד, 2008). כמו כן ממחקרים שונים עולה ששימוש בשפה תקינה ובמשלב גבוה בהוראה משפיע על פיתוח החשיבה של התלמידים ועל קידום הלמידה (Argaman & Vaknin-Nusbaum, 2016).

בהוראה בבתי הספר היסודיים והעל-יסודיים ואף במכללות להוראה מוקדש מקום חשוב ללימודי משלבים. אך למרות זאת מחקרים מורים שמודעותם המשלבית של תלמידים, מורים וסטודנטים להוראה נמוכה. כלומר הם אינם רגישים להלימות המשלבית או מתעלמים ממנה (דן ופלאיין, 2019; רגב, 1992).

משלבים בטקסטים ספרותיים וזיקתם לטיפוח הכשירות המשלבית

לשפה ולספרות זיקה חזקה לתרבות, להשכלה ולערכים ויש לעסוק בהם כחלק בלתי נפרד משיעורי העברית. לימודי הספרות העברית מפגישים את התלמידים עם השפה העברית על כל משלביה, מפגש שהוא תנאי הכרחי לפיתוח חשיבה מעמיקה ומורכבת (מרגולין ופרידמן, 2024).

"הגוונים השונים שלשון מתממשת בהם בשכבות חברה שונות, בקבוצות גיל שונות, בערוצים שונים (בדיבור ובכתב) ובנסיבות חוץ-לשוניות שונות – כולם עשויים להימצא תחת 'קורת גג' אחת – בטקסט הספרותי" (שלזינגר, 2002, 375). התכנים הספרותיים משקפים מציאות חיים כזאת או אחרת, גוני לשון שבטקסטים הספרותיים מאפיינים את החיים, את המציאות ואת הדמויות שבמציאות זאת (שלזינגר, 2002). לכן לטקסטים ספרותיים, ובעיקר ה'קלאסיים', מקום נכבד בטיפוח הכשירות המשלבית.

בספרות כוונתנו בעיקר לספרות הישראלית שנכתבה בסביבה שבה כבר הייתה העברית שפת אם, שפה שגורה וטבעית בפי רבים, בעלת רבדים ומשלבים מובחנים זה מזה, שפה

'אופפת-כול'. ספרות זו סייעה לגיבושה של העברית כשפה מרכזית ו'אופפת-כול' המעמידה לרשות הסופרים מנעד לשוני רחב – מלשון המקורות ועד לשון הדיבור (סוברן, 2012).

הספרות כאמור מפגישה את התלמידים עם השפה העברית על כל משלביה כולל לשון הדיבור. השפעת לשון הדיבור על לשון הכתב חלה גם על הטקסט הספרותי, אך היא התפתחה מאוחר יחסית. לשון הדיבור בספרות היפה חדרה תחילה לשירה (ולכתיבה הסטירית) ורק בתקופה מאוחרת לסיפורת. דור חדש של משוררים, ובראשם נתן זך ויהודה עמיחי, החלו לפרסם בשנות ה-50 שירים שהיו כתובים בלשון יום-יומית וטבעית, המתרחקת במכוון מהמליציות שאפיינה את שירתם של בני הדור הקודם, דור שלונסקי ואלתרמן. בסיפורת המהפך החל רק משלהי שנות השישים ואילך, ראו למשל יצירותיהם של חיים הזז ויצחק שנהר, ס' יזהר ומשה שמיר, עמליה כהנא-כרמון ועמוס עוז (סוברן, 2012). בתחילה לשון הדיבור שימשה בעיקר בלשון הדיבור, והיה פער ברור בינה לבין לשון הסיפור. אך בספרות העכשווית (בשלושים השנים האחרונות), ראו לדוגמה יצירותיהם של אתגר קרת ואשכול נבו, פער זה הולך ומצטמצם, והלשון בספרות זאת הופכת למדוברת יותר ויותר (הורביץ, 2016).

שימוש זה בלשון מדוברת, מוכרת ויום-יומית ובביטויי עגה לצד הלשון הגבוהה, הרשמית והמרוחקת לא פסחו על ספרות הילדים, ובשנות השבעים והשמונים הגישה המערבת משלבים לשוניים זה בזה הפכה לנורמה בשירת הילדים של רוב היוצרים הבולטים, דוגמת כהן-אסיף, בן-דור וסידון (שר ויוסוב-שלום, 2013). במקרים רבים השפה בספרות זו מתיילדת, כלומר דומה לזו שבה הילד מדבר, על טעויותיו המושגיות ושגיאותיו הלשוניות. חלוץ בולט לשימוש בשפה מתיילדת הוא יהודה אטלס בספרו 'הילד הזה הוא אני' (וולף, 2009).

סוף דבר

גיוון וגמישות משלבית והתאמת הלשון לנסיבות הם מאבני היסוד של הכישורים הלשוניים התקשורתיים ויש לטפחם. לשם הכשירות המשלבית נדרשת שליטה הן באוצר מילים רחב ומגוון הן במגוון תבניות דקדוקיות ותחביריות. לטקסטים ספרותיים יש מקום נכבד בטיפוח כשירות זו: "רק קריאה חוזרת ונשנית בטקסטים ספרותיים, רק שינון של מקורות מופת יכולים להביא להעשרת הלשון באוצר מילים, במבנים התחביריים ובדרכי שיח" (שורצולד, 2005).

אך משום שלשון הדיבור קונה לה אחיזה בספרות העכשווית, ומשום שלדידם של דוברים רבים ישנם רק שני משלבים: משלב הדיבור ומשלב הכתיבה הגבוה, זה שכינינו לעיל הבינוני, הניטרלי, ולא הספרותי, יש לברור בקפידה את הטקסטים הספרותיים שישמשו לטיפוח כשירות זו.

בכתובת https://meyda.education.gov.il/files/Pop/Ofiles/ivrit_hinuch_leshoni/Chativa-Elyona/pneihalashon.pdf

שיניאק, מ' (2013). על דלות הלשון וצרות הדעת: מה יכול החינוך הלשוני לעשות? בתוך י' בניזמן (עורך), **לשון רבים: העברית כשפת תרבות** (222-231). הקיבוץ המאוחד.

שלזינגר, י' (2002). קוטביות ברמות לשון בטקסטים ספרותיים. בתוך ש' יזרעאל (עורך), **מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל** (תעודה יח, עמ' 375-394). אוניברסיטת תל אביב.

שר, ע' ויוסוב-שלום, מ' (2013). תמורות בשירת הילדים העברית: תכנים ומשלים. **ספרות ילדים ונוער**, 135, 25-50.

שראל, צ' (1990). הבחנה בין רמות לשון וכשירות תקשורתית. **ביקורת ופרשנות**, 26, 103-123.

שראל, צ' (1993). המשלב וטיפוחו בחינוך הלשוני. **חלקת לשון**, 10, 63-45

Argaman, O. & V. Vaknin-Nusbaum (2016). Language awareness of teacher trainees. *Journal of Language Teaching and Research*, 7 (1), pp. 9-18

יש לתת את הדעת גם למודעות המשלבית. המודעות המשלבית הנמוכה אף בקרב המורים והסטודנטים להוראה האמורים לחנך למודעות זו מחייבת התייחסות למשלב המתאים לנסיבות בכל פעילות לשונית פורמלית ובדיסציפלינות השונות, לדוגמה במשוב, במחונן וכו'.

נחתום בכך שראוי שכל המורים ישתמשו בשפה תקינה ועשירה המשפיעה לטובה על פיתוח החשיבה של התלמידים ועל קידום הלמידה.

המקורות

בלום-קולקה, ש' וחמו, מ' (2010). פרק 1: מבוא: כשירות תקשורתית, שיח אורייני ושיח עמיתים. בתוך ש' בלום-קולקה ומ' חמו (עורכות), **ילדים מדברים: דפוסי תקשורת בשיח עמיתים** (5-41). מט"ח.

ברבר, מ' ומורשד, מ' (2008). **דוח מקנזי על הגורמים להצלחתן של מערכות החינוך הטובות בעולם**. פרסומי הד החינוך אל המאה ה-21 <https://avneyrosha.org.il/wp-content/uploads/2024/09/pdf>

דן, ד' ופליבאן, ה' (2019). מודעות משלבית בקרב מורים, סטודנטים להוראה והורים: היבטים חינוכיים וחברתיים. **עיונים בשפה וחברה**, 12, 1, 149-172.

הורביץ, מ' (2016). **מה בין השפה המדוברת בספרות לשפה המדוברת במציאות** (עבודת דוקטור). אוניברסיטת תל אביב.

וולף, ר' (2009). שפה פשוטה ושפה גבוהה בספרות ילדים. **ספרות ילדים ונוער**, 130, 54-60.

מוצ'ניק, מ' (2022). **שפה, חברה, תרבות – השפעות הדדיות**. האוניברסיטה הפתוחה.

מוצ'ניק, מ' (2023). **שפה, חברה, תרבות – שינוי והתפתחות**. האוניברסיטה הפתוחה.

מרגולין, ר' ופרידמן, ט' (עורכים) (2024). **קידום לימודי ההומניסטיקה במערכת החינוך הממלכתית: סיכום עבודתו של צוות המומחים**. יוזמה – מרכז לידע ולמחקר בחינוך, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

ניר, ר' (1976). המושג "משלב" ומקומו בהוראת לשון האם. **עיונים בחינוך**, 11, 97-110.

ניר-שגיב, ב', שטרנאו, מ', ברמן, ר' ורביד, ד' (2008). התפתחות המשלב הלשוני בגיל בית הספר כגורם מבחין בין סוגות ובין אופניויות. **אוריינות ושפה**, 1, 71-103.

סוברן, ת' (2012). פזמון, לשון ותודעה: משלים ודפוסי לשון בפזמון הישראלי. בתוך ת' וולף-מונזון (עורכת), **בקורת ופרשנות: הזמר העברי – פואטיקה, מוסיקה, היסטוריה, תרבות**, 44, 157-200.

רביד, ד' (1998). רכישת הלשון והוראת הלשון: השוואה והזנה הדדית. **חלקת לשון**, 25, 103-114.

רגב, ז' (1992). נושא המשלים בתוכנית הלימודים בבית הספר העל-יסודי. **חלקת לשון**, 7, 7-33.

שורצולד, א' (2005). פני הלשון כפני הדור. **פנים**, 33. (כיום זמן